

A MAHNO-EMLÉKIRATOK ÉS AMI AZOKBÓL KIMARADT

1921. tavaszán Nesztor Mahno néhány követőjével Romániába menekült, ahol a királyi hadsereg lefegyverezte, majd a hatóságok – már a Szovjet-Oroszország elleni háborús készülődés jegyében – menedékjogot ajánlottak fel neki. Az egykori kiáltványaiiban „a bojárok kapzsi Romániáját” ostromozó anarchista azonban nem élt Bukarest vendégszeretetével. Rövidesen Párizsban kötött ki, ahonnan néhányszor Brüsszelbe és Berlinbe utazott ott letelepedett hiveihez.

Mint félanalfabéta ember, Mahno velük, kiváltképp Arsinovval és Vo-linnal együtt akarta megírni a „mahnovscsina” történetét, mégpedig – a közeli fegyveres hazatérésben bízva – nem annyira az utókor számára, mint inkább propagandisztikus jelleggel. Egy ilyen terjedelmes munka elkészülte reményében utasította vissza néhány vezető párizsi napilap ajánlatát, hogy több folytatásban foglalja össze a francia olvasóközönség számára „élete igaz történetét”.

Ahogy azonban múlt az idő, a fegyveres hazatérés lehetősége mind irreálisabb lett. A természetes környezetétől, lovasgéppuskás hiveitől, földieitől elszakadt Mahno viszont meglehetősen elszigetelődött. A tervezett munka nem készült el; igaz, Arsinov, oroszul kiadta a mozgalom meglehetősen szubjektív körképét, ebből azonban kimaradtak az 1918-as zászlóbontás és az azt követő partizán-tevékenység legjelentősebb epizódjai. Az „értelmi-ségi anarchisták”, akik Guljaj-Poljében, Mahno főhadiszállásán még a kegyeit keresték, s „az ukrán sztyeppe új Sztyenyka Razinjának” még a közönséges banditizmust is hajlandók voltak elnézni, – az emigráció keserű kenyerén már nem szívesen osztozkodtak az anarchista vezérrel, aki viszont a párizsi aszfalton nem tudott, de talán nem is akart gyökeret eresztetni. A monarchista, a kadet és a jobboldali eszer sajtó gyilkosnak titulálta; a szovjet-barát emigránsok pedig kerültek vele a találkozást, noha a húszas évek második felében időről időre megjelent a szovjet útlevéllal rendelkező vagy azért folyamodó emigránsok klubjának rendezvényein. De még munkahelyén is, ahol esztergályosként kereste kenyerét, fagyos volt körülötte a léghő. Társai nem mutatkoztak túlságosan megértőnek az alacsony, kötekedő természetű ember iránt, aki annyi véres pusztítást okozott „a világ dolgozóinak közös hazájában”.

Az emlékirat műfaja tehát menekvés is, kompenzálás is volt a számára. Amikor vállalta, hogy hivei segítsége nélkül, maga idézi fel a múltat, az öngigazoláson túl azonban egy konkrétabb cél is fűtötte: a szovjethatalom felé való hídépítés reménye. E két tényező természetesen döntően meghatározta az emlékirat *hangvételét*. S ez az oka annak is, hogy frazeológiája helyenként a korabeli kommunista szakirodalomra emlékeztet; az eredmény viszont összességében az, hogy Mahno munkája paradox módon *kevésbé hiteles*, mint a militáns antibolsevista szellemben fogant Arsinov-összefoglaló.

Még egy funkciója volt az említettekén kívül Mahno emlékiratának: meg kellett cáfolnia a marxista kutatóknak a mozgalomról és vezéréről alkotott képét. 1927-ben ugyanis Leningrádban megjelent Kubanyin munkája, amely igen sokrétűen mutatta be a dél-ukrajnai sztyeppéken történeteket, s ezt gazdag forrásanyaggal, így a korabeli sajtóval és levéltári forrásokkal támasztotta alá. Mahno első reakciója egy durva, de csak általánosságokat felsorakoztató, visszautasító cikk volt. Emlékirataiban már meg sem említi Kubanyin nevét; viszont hosszú oldalakon bizonygatja, hogy a kisebb nézeteltérések, súrlódások ellenére milyen közel állt 1918-ban a kommunistákhoz, s szűkebb környezetében is mennyire sokat tett az internacionalista szellem meghonosításáért. Munkájának ezeket a részeit természetesen csak más korabeli forrásokkal egybevetve lehet hasznosítani.

A memoár első kötete még Mahno életében látott napvilágot egy jó módú francia anarchista jóvoltából. Az írás stílusa a szerző iskolázatlanságára vall; s erről tanúskodik az is, hogy szüntelenül elvész a részletekben, vissza-visszatér a munka vonalvezetése szempontjából lényegtelen epizódokra: nem tud szelektálni. A második és a harmadik kötetet a nyomdába küldés előtt már átnézte a kiváló stilisztá Volin, a nálunk is jól ismert szovjet irodalomteoretikus Borisz Ejhenbaum testvére; javításai azonban jelentéktelennek ítéltetők. A szerkesztő szavai szerint „munkám kizárólag arra korlátozódott, hogy minimális irodalmi formát adjak Mahno feljegyzéseinek. Jőmagam nemcsak hogy nem hajtottam végre a szövegben semmiféle olyan változtatást, amely akár csak parányit is befolyásolta volna az eredeti értelmét, hanem éppen ellenkezőleg: amennyire ez egyáltalán lehetséges volt, igyekeztem változatlan formában megőrizni a kézirat stílusát is.”

Mahno memoárja csupán 1918. decemberéig jut el, tehát a központi hatalmak csapatainak Ukrajnából való végleges távozásáig kíséri az eseményeket. A szerző adós maradt korábbi élettörténetének bemutatásával is. Csupán a három kötet egészében elszórt utalásaiból, félszavakból építgetheti fel az olvasó az öt szárnyra bocsátó közeg jellemzőit. Guljaj-Polje, Mahno

szülőfaluja, Dél-Ukrajna egyik legnépesebb és – minthogy nagy utak találkozásánál feküdt – viszonylag fejlett települése volt. A későbbi anarchista vezér, mint jobbágyivadék, tizennégy éves korától volt festő-mázoló, vas-
esztergályos és vasöntő; szó sincs arról, ami még a szakirodalomban is igen gyakran olvasható, hogy ti. tanító vagy tanár lett volna. Tizenhét esztendő
korában csatlakozott egy magát kollektivista-anarchistának nevező helyi
csoporthoz; először mint a közösség afféle kifutója, rölapokat terjesztett,
konspiratív híreket továbbított, de később már terrorcselekmények megszer-
vezését is rábízták. Ezek egyikéért a Jekatyerinoszlávban összeült hadbíró-
ság tizenhat társával együtt először halálra, majd várfogsággal megtöltött
életfogytiglani kényszermunkára ítélte őt. Csak a februári forradalom szaba-
dította ki Mahnot a hirhedt moszkvai Butirki börtönből, ahol jónéhány is-
mert anarchista vezető, így Arsinov is raboskodott vele egyidőben.

1917. tavaszán a memoár és más források egybehangzó állítása sze-
rint Mahno ugyanott folytatta a munkát, ahol nyolc esztendővel korábban
abbahagyta. Fő feladatának, akárcsak az 1905/1907-es forradalom napjai-
ban, a helyi földbirtokosok elűzését, a cári hatalom egykori kiskirályaival
való leszámolást tekintette. Ennek érdekében egy anarchista vezetésű pa-
rasztszövetséget akart létrehozni Guljaj-Poljében. Ekkor természetesen már
nem kifutófiúként, hanem a cári börtön poklait megjárt vezető egyéniség-
ként kapcsolódott be a helyi anarchisták munkájába. Országos szerepről,
ezek és tízezrek irányításáról azonban még csak nem is álmodozott. A föld-
foglalásra való felbujtás miatt Mahno hamarosan szembekerült az Ideiglenes
Kormány helyi megbízottaival, – földijeit között viszont nagy népszerűségre
tett szert, és hamarosan a községi Paraszt Szovjet elnökévé választották.

Az emlékirat e része bizonyos mértékig választ ad arra, hogy a *mah-
novscsina* miért maradt mindvégig *lokális* jelenség. Hogy még a modern szak-
irodalom jó részével szemben is miért kell igazat adnunk Kubanyinnak, aki
szerint „a mahnovcsina elterjedtsége, a Mahno-hadsereg tevékenységi szfé-
rája és a helyi lakosság rokonszenve egy meghatározott, viszonylag szűk te-
rületre korlátozódott. A mozgalom sehol nem vert gyökeret.”

Ha a térképen követjük Mahno polgárháborús tevékenységének szin-
tereit, valóban azt látjuk, hogy az 1919. nyári északi visszavonulástól elte-
kintve elitegységei a jekatyerinoszlávli kormányzóságban rendezkedtek be,
a katonai vezetése pedig a katonák, sőt a politikai környezet szüntelen
fluktuációja mellett is jekatyerinoszlávli ismerőseiből, sőt guljaj-poljei hivei-
ből, a környező falvak lakosságából állt. Csupa olyan emberből, akiket
1917-ben, sőt már 1905–1907-ben ismert. Mahno ugyan érthetően tiltako-

zott mozgalma „lokális jellegűnek” minősítése ellen, emlékirata azonban, amelyet Kubanyin még csak nem is ismerhetett, arról győz meg, hogy környezete még az országos jelentőségű személyiségek *rovására* is régi baráti köréből került ki.

A memoárok, különösen a Volin által még nem szerkesztett első kötet, csak úgy sugározza Mahno világfelfogásának legfontosabb elemét, vad *értelmiség-ellenességét*. E tekintetben véleménye nagyon közel állt Mahajszkij (Volszkij) álláspontjához, aki szerint az értelmiség a régi uralkodó osztály szerves része, és – ma úgy mondanánk – a létrejövő „új osztály” gerince. Mahno azonban még Mahajszkijnál is primitívebben fejt ki nézeteit. Még az anarchista értelmiségről is sokszor ingerülten, lekezelően ír. „Moszkvában találkoztam egy sor moszkvai és más városokból érkezett anarchistával (...) többségük jelenleg szerintem nemcsak hogy nincs a helyén ebben a pillanatban, de még csak nem is azzal foglalkoznak, amivel jelenleg foglalkozniuk illene szerintem. Sok elvtársunk, akiktől, azt hiszem, lenne mit tanulnunk valamennyiüknek, mindenféle újságcikkecskéket írnak, előadásokat tartanak, de nem minden előadás időszerű. Meghallgattam Roscsin elvtárs előadását. L.Ny. Tolsztojról és művészetéről szólt. (...) Ez az előadás (...) sem a munkásoknak, sem a hozzájuk közel álló forradalmi értelmiségnek nem kell ma szerintem (...) Nincs benne semmi konkrétum azzal kapcsolatban, amit mozgalmunk, egy forradalmi mozgalom átél” – foglalta össze emlékirataiban Mahno azt a beszédét, amelyet 1918. szeptemberében egy guljaj-poljei illegális összejövetelen tartott.

Az értelmiség, később pedig a munkásság történelmi szerepének az alábecsülése Mahno és társai világfelfogásában általános *városellenességhez* vezetett. Imént idézett beszédében is kifejezésre jut ez. A szerző szerint „városi anarchista elvtársaink többsége nem ismeri a parasztságot, nem is tudja, hogyan közeledjen hozzá. Sőt akárcsak a marxisták, a legostobább hibába estek a parasztság vonatkozásában: reakciós, burzsoá osztálynak tartják.” Ezt az értelmiség-, és városellenes attitűdöt Mahno környezetében 1919/1920-ban paradox módon ismert, „városból jött” anarchista ideológusok is táplálták. Ennek hátterében az áll, hogy ezek az értelmiségiek a mahnovcsinát *történelmi* kísérletnek tartották, a közönséges banditizmusban „a rombolás poézisét” (Bakunyin) igyekeztek fellelni; a nyomorgó, megbénított, megfogyatkozott városok fokozatos „elhalását” előfeltételezve pedig az államiság bástyáit látták porba hullni.

Amennyire hiteles a városellenesség megannyi apró megnyilvánulása Mahno emlékirataiban, annyira kirívóan hamisak azok a lapok, amelyeken

internacionalizmusát bizonyítandó „mélyen elítéli” a zsidóellenes pogromokat és az ukrán nacionalizmust. Anarchista felkelői gyakran jártak el ugyanis a cárhű feketeszázásokhoz hasonlóan (akiknek feljelentésére egyébként Mahno annakidején börtönbe került). Így azután az emlékirat-író magyarázattal tartozott, hogyan értek bele ezek az atrocitások mozgalma állítólagos internacionalizmusába. Az ukrán földművelők és a zsidó kereskedők közötti ellentétekkel nem magyarázhatta a jelenséget, minthogy szülőföldje körzetében a bérlők és a kereskedők több, mint hatvan százaléka ukrán volt, a földműveléssel is foglalkozó zsidó „kizsákmányolók” száma pedig nem volt számottevő; s Mahno szemhatára nem terjedt túl a Guljaj-polje-i körülményeken. A szerző így nem sokat teketóriázik, kijelenti, hogy a jekatyerinoszlávli kormányzóság zsidó lakossága a központi hatalmak megszállása idején „kollaborált” a német és az osztrák-magyar hatóságokkal. Ha nem ezerszámra kioltott ártatlan emberéletekről lenne szó, akár nevetségesenek is nevezhetnénk ezt az „érvelést”. Hiszen Mahno csapatai 1918. őszétől harcban álltak Szkoropadszkij hetman ukrán egységeivel, majd Petljura ukrán csapataival, de a gyakori és kölcsönös atrocitásoktól eltekintve nem rendeztek közöttük ukrán pogromokat, — a zsidó és részben az orosz és német településeken azonban annál gyakrabban rendeztek ún. kollektív büntetőeljárásokat. Nemzetiségi alapon. Mahno tehát, ha a jelek szerint 1919-ig maga nem is volt antiszemita, hivei nacionalista ösztöneit szabadjárá engedte.

Mint ahogyan tág teret biztosított minden alantas ösztön felszínre kerüléséhez is. A háború éveiben, a börtöncellában megértette, milyen feltartóztathatatlan bomlásnak indultak a régi, békebeli erkölcsi normák, mennyire megingott a hagyományos értékrend. A pogromok, mint a többi leszámolás is, a *levezető csatorna* szerepét töltötte be ezért hiveinél, akik a szabad rablást követően még szorosabban, még hűségesebben kötődtek a kielengéseiket megtűrő vezérhez. A másik kérdés, amelyben engednie kellett korábbi elképzeléseikhez képest, éppen a parasztsággal kapcsolatos. Látnia kellett, hogy az általa annyira idealizált, fegyvert fogó parasztok milyen elkeseredetten védik földjeiket, állataikat s milyen szívesen töltik fel ugyanakkor tacsankáikat a „hadisarccal”, sokszor még a lovas paraszthadsereg mobilitásának rovására is. Időről időre kibocsátottak ugyan tilalmakat tartalmazó röplapokat, amelyek szerzői „érzékeny lelkű” „városi” anarchisták voltak. Mahno végső soron szemet hunyt a katonái bírvágya felett, sőt egy idő után környezete nagy részének ilyen ösztönei felett is, amely ösztönökkel azonban nem foglalkozik részletesen az emlékiratban.

A memoár gerincét az 1918. januárja és 1918. novembera közötti események adják. Mahno ekkor résztvett a Szovjetek Jekatyerinoszlávi kormányzósági kongresszusán, bekapcsolódott az ukrán Központi Rada elleni politikai, majd fegyveres küzdelembe a bolsevikok és az Ukrajnában igen befolyásos baloldali eszerek (Mahno kifejezésével élve: a baloldali blokk) oldalán. Idejének javarészt változatlanul „guljaj-poljei” ügyek töltötték ki, bár a Jekatyerinoszlávlban töltött napok és a különböző pártok vezetőivel folytatott viták valamelyest kiszélesítették látókörét. Tevékenysége ekkor még nem katonai jellegű: megkísérli megszervezni a guljaj-poljei parasztok és a városi lakosság – többek között Moszkva – közvetlen árucseréjét, „az államhatalom kizárásával”. E helyi kísérlet jelentőségét és országos visszhangját mérhetetlenül felnagyítja, amikor így ír: „A munkásság életében és harcában feltűnt egészséges szociális jelenséget (...) a hatalomnak nem lehetett nem észrevennie. Észre is vette, már a forradalmi élet színpadán való megjelenésének első napjaitól kezdve. És ez az állítólagosan ultrabaloldali, szocialista hatalom nyílt harcot hirdetett meg ellene.” A valóság ezzel szemben az volt, hogy „a baloldali blokk” nem hogy nem tiltotta a guljaj-poljei „kezdeményezést”, hanem maga is szervezett hozzá hasonlókat. Bátorította Mahno követőinek a körzetben megalapított laza mezőgazdasági társulásait is.

1918. márciusában azonban Mahno szerint is a „belső viták felfüggesztésére” került sor. Guljaj Poljét hamarosan megszállták a központi hatalmak csapatai: német gyalogosok és egy kisebb osztrák-magyar lovas egység. (Mahno ezeket is, azokat is többször csak „a németek”-nek titulálja.) Április elején az emlékiratok szerzője már egy jól felfegyverzett, vörösgárdistákból és helyi népfelkelőkből alakult egység parancsnoka lett. Katonái többsége azonban megadta magát az ellenségnek; az elkeseredett Mahno, későbbi parancsnoki karának tagjaival, Marcsenkóval, Ljutijjal, Vertyelnyikovval és Karetnyikkel egy regionális anarchista konferenciát hívott össze a Vörös Hadsereg védelme alatt álló Taganroiban, ahol a küszöbön álló ukrainai partizánháború kérdéseit vitatták meg.

Ezután Mahno „kapcsolatteremtés és erőgyűjtés” – alighanem tagtöborzás – céljából Szaratovba, Asztrahányba, majd Moszkvába utazott. Emlékirataiban ugyan gyakran felhánytorgatja a szovjethatóságok részéről az ezekben a városokban élő anarchistákat ért igazságtalanságokat, a valóságban azonban senkitől sem háborítva, szívélyes fogadtatásban részesíthették őt. Sőt, jónéhány helyen, így Asztrahányban nyomban állást is felkínáltak neki, mégpedig az általa annyira megvetett államapparátusban. ...

Mahno emlékiratában gyakran olvashatjuk, hogy az ukrainai parasztháború megindításának feladatát szinte kizárólag „az anarchista forradalmárok” vállalták magukra a megszálló csapatok bevonulását követően; a „kommunisták” legjobb esetben is csak statisztáltak a parasztok lázadásához. Mahno szerint szerepük nemegyszer még ennél is szármalmasabb volt: számos akadályt gördítettek például a fegyveres ellenállás megindító elé, amikor azok a breszt-litovszki béke által megállapított demarkációs vonalon át akartak jutni Ukrajnába. A korabeli kiadványok – nemcsak a bolsevik orgánusok – alaposan rációfolnak erre a beállításra. Az tűnik ki belőlük, hogy az ukrainai és az ukrán ügyekkel foglalkozó oroszországi pártmunkások egyetértettek abban, hogy az idegen megszállás alatt álló területeken fel kell venni a harcot a központi hatalmak és az azokat kiszolgáló Szkoropadszkij-rezsim ellen.

Annál többit vitatkoztak viszont az ukrainai forradalom aktuális taktikai feladatairól, – mégpedig a kommunista kidványok nyilvános fórumain. A kérdésben érintett politikusok egy része a partizánmozgalom *azonnali* megindítása mellett foglalt állást. Ők – Pjatakov, Gamarnyik, Bubnov, az (U(b) KP munkájába az internacionalisták mozgalma miatt bekapcsolódó Radek és Kun Béla – a párton belül az ún. baloldali – más néven moszkvai-kievi – frakciót alkották. A harkovi-jekatyerinoszlávli ún. jobboldali csoport tagjainak Jakovlevvel, Szkripnyikkel és Kviringgel az élen – velük szemben az volt a véleménye, hogy *el kell halasztani* (de nem elvetni!) a partizánmozgalom megindítását, és hozzá kell látni a cári időkből végzetthez hasonló illegális – vagy ahol ez lehetséges, félillegális – szervező, erőgyűjtő munkához. Mahno szinte kizárólag ez utóbbi csoport tagjaival állt kapcsolatban, s ezért Moszkvába érkezése előtt az a határozott meggyőződés alakult ki benne, hogy „a kommunisták” ellenezni fogják a tervezett ukrainai zászlóbontást.

Moszkvában Mahnonak szinte nyomban sikerült találkozni az „Anarchizmus Esméit Terjesztő Szövetség” irányítóival, a történészként is jeles Borovojjal és Arsinovval. Később tárgyalt Gorgyinnal, Lev Csornijjal és a kommunistákhoz akkor már közel álló Groszmann-Roscinnal, a RAPP egyik majdani ismert publicista-ideológusával. Velük együtt jelent meg a moszkvai regionális anarchista konferencián, – de csalódottan távozott az országos jelentőségű összejövetelről: „Mozgalmunkat még mindig tisztán filozófiai alapelvek irányítják a néptömegek iránti viszony kialakításában és mindennapos gyakorlati harcában. Ezért az állami szocializmus eszméjével szembeni minden fölénye ellenére az anarchista eszme nem elég erős, hogy

meggyőzze a dolgozó tömegeket: ha támogatják, ha követik, eljutnak az egyéni és a társadalmi élet szervezésének szabadabb, bolderabb, felsőbbrendű formáihoz.”

Mahno csalódása persze nem tisztán elméleti következtetések eredménye. Azt kellett tapasztalnia, hogy anarchista elbarátainak eszük ágában sincs, hogy Ukrajnába menjenek vele, és ezzel megszegjék a breszt-litovszki béke – egyébként nagyon felemás módon betartott – cikkelyeit. Idejük jó részét belső viták emésztették fel, s a messziről jött neofitával – képzettségét tekintve Mahno az volt és az is maradt – nem tudtak mit kezdeni. (Később már másként állt a dolog: a mahnovcsina térnyerése idején ugyanezek a politikusok sorra elzarándokoltak hozzá, sőt rövidebb-hosszabb ideig törzskarának is tagjai voltak.)

Moszkvában Mahno fanyalogna észrevételezte azt is, hogy némelyik anarchista vezér milyen szorosan összefonódik a szovjethatalommal. És teszi ezt annak ellenére, hogy a Dzerzsinszkij vezetete osztagok lefegyverezték a legtöbb fegyveres moszkvai anarchista alakulatot, s kifüstölték őket a Malaja Dmitrovka utcai palotából, ahová a fekete és a vörös zászló védelme alá behúzódott egy sor gyilkos és tolvaj, sőt körözött monarchista tiszt is. Ez az akció nem jelentette az anarchista Közösségek végét: változatlanul képviseltették magukat az országos és a helyi hatóságokban. Néhány 1918-as adat szerint 56 kormányzóságban és 130 településen működött anarchista szervezet, amelyek 55 napilap és folyóirat hasábjain terjesztették „a partalan anarchia” eszméit Szovjet-Oroszország szerte. A Szovjetek Ötödik Össz-oroszországi Kongresszusára – éppen az eszer felkelés napján! – a főleg értelmiségi anarchisták és a velük több helyütt fuzionáló maximalisták 7 delegátust is küldtek.

Mahno tehát lényegében dolgavégezetlenül távozott az anarchista teoretikusoktól, akárcsak Pjotr Kropotkintól, aki 1918-ban belső emigránsnak tekinthető. Kettejük beszélgetéséről nem maradt feljegyzés. Mahno szerint az ukrajnai helyzetről és az anarchista küzdelem általános harci módszereiről esett szó. „Olyan kedvesen fogadott, ahogyan még senki, – emlékezik Mahno. – Sokáig beszélgettünk az ukrajnai parasztokról (...) Amikor tanácsot kértem tőle azzal kapcsolatban, hogy át akarok jutni Ukrajnába a parasztok között folytatott forradalmi tevékenység végzésére, kategorikusan megtagadta, hogy tanácsot adjon. Ez a kérdés az ön életére, elvtárs, nagy veszélyt jelent, és más nem döntheti el. Csak búcsúzáskor tette hozzá: Jusson eszébe, kedves elvtárs, hogy a harc nem tűri az érzelmeskedést.

Az önfeláldozás, az akarat, és lelkierő mindent legyőz a kitűzött célhoz vezető úton.”

Megint más fogadtatásban volt része a bolsevik vezetőknél, akikhez Mahno akkor fordult, amikor úgy látta, hogy már egyedül rájuk számíthat hazautazási terveiben. Szverdlov, Lenin és az ukrajnai szovjet-kormány egyik moszkvai képviselője, Zatoncskij tárgyszerűen és konkrétan megvitaták Nyesztor Mähnoval a partizánharc perspektíváit; ellátták illegális úti-okmányokkal, konspiratív címekkel és gyakorlati tanácsokkal. Talán maga Mahno sem gondolta ekkor, hogy 1918. június 29-én személyében Lenin és a szovjethatalom leendő ádáz ellenfele száll fel Moszkva Kurszki Pályaudvarán az Ukrajna felé induló vonatra.

Irodalom

A Mahno-féle mozgalommal foglalkozó szakirodalom rendkívül szegényes. A munkák politikai indítékai legtöbbször megkérdőjelezik az értéküket. A legalaposabb, s sajnos a legfrissebb marxista összefoglaló: M. Kubanyin: Mahnovcsina. Leningrad, 1927. V.ö. P. A. Arsinov: Isztorija mahnovszkogo dzviszenija (1918–1921 g.). Berlin, 1923.; Angelica Balabanov: My life as a rebel. New York, 1938.; M. Csudnov: Pod csernim znamenem. Moszkva, 1930.; Sz. Dubnov – G. Krasznoj: Materiali dlja isztorii jevrejszkih progromov v Rosszii. Petrograd, 1923. II.; Emma Goldman: Living in my life. New York, 1931.; B. Gorev: Anarchizm v Rosszii. (Ot Bakunyina do Mahno). Moszkva, 1930.; Mahno N. I.: Mahnovcsina i jejo vcserasnyije szojuznyiki-bolseviki. (Otvét na knigu M. Kubanyina „Mahnovcsina”). Paris, 1928.; P. Rudenko: Na Ukrainye: povsztancsesztvo i anarchicseszkoje dzviszenije. Buenos Aires, 1922.; V. Zalezsszkij: Anarhiszti v Rosszii. Moszkva, 1930.